

Biblioteki Torunia w latach 1945–1950

Biblioteki należą do najstarszych instytucji upowszechniania oświaty i kultury w Toruniu, jednak dotychczas żadna z nich nie doczekała się odrębnej monografii w pełni dokumentującej jej działalność w latach 1945–1950. Pewne informacje o funkcjonowaniu poszczególnych bibliotek w tym okresie możemy zaczerpnąć z artykułów okolicznościowych, tak jest w przypadku Książnicy Miejskiej¹. Dodatkowo działalność powojenną Książnicy i powstanie publicznej sieci bibliotecznej w Toruniu prezentują materiały źródłowe Wydziału Oświaty, Kultury i Sztuki Miejskiej Rady Narodowej i Zarządu Miejskiego przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu. Obok Książnicy Miejskiej znaczącym księgozbiorem dysponowała budowana od podstaw Biblioteka Uniwersytecka. Spośród bibliotek toruńskich instytucja ta doczekała się najwięcej opracowań. Przeważająca część to sprawozdania publikowane na łamach różnego typu czasopism², pozostałe związane są z przeszłością Uniwersytetu Mikołaja Kopernika³. Warta wspomnienia jest seria *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika* (Toruń 1980–1991), redagowana przez Bohdana Ryszewskiego, zawierająca wiele interesujących artykułów. Brak jednak odrębnej monografii poświęconej Bibliotece Uniwersyteckiej, a większość dotyczących tej instytucji już istniejących prac ma jedynie przyczynkarski charakter. Informacje o pozostałych bibliotekach toruńskich możemy zaczerpnąć jedynie z apeli i anonsów publikowanych na łamach miejscowej prasy, wzywających do przekazywania darów na rzecz powstających księżnic⁴. Wyjątkiem jest biblioteka Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego posiadająca pełną dokumentację z lat 1945–1948, przechowywaną w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

¹ Zob. m.in.: J. Bełkot, *Pomorskie księżnice*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe Pomorza nad Wisłą*, Gdańsk 1997, s. 124–126; J. Huppenthal, *60 lat Książnicy Miejskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa uroczystego obchodu 60-lecia Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w jubileuszowym roku 750-lecia Torunia*, Toruń 1986, s. 82–92; A. Tujakowski, *Książnica Miejska im. M. Kopernika w XXX-leciu PRL 1944–1974*, *Rocznik Toruński*, t. 9: 1974, s. 75–104.

² M. Dunajówna, *Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu*, *Bibliotekarz*, 1946, nr 10, s. 210–211; eadem, *Sprawozdanie z działalności Biblioteki Uniwersyteckiej w okresie od 1 I 1948 do 1 IX 1949*, *Kwartalnik Historyczny*, 1949, s. 393; J. Serczyk, *Rok 1948 w Bibliotece Uniwersyteckiej*, *Bibliotekarz*, 1949, nr 5/6, s. 88–89; W. Mincer, *Kronika naukowa Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1947–1962*, *Roczniki Biblioteczne*, 1963, z. 1/2, s. 203–212.

³ S. Burhardt, *Wspomnienia pierwszego dyrektora Biblioteki Głównej z lat 1945–1949*, [w:] *Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Wspomnienia pracowników*, pod red. A. Tomczaka, Toruń 1995, s. 13–24; M. Puciatowa, *Biblioteka Główna*, [w:] *Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1945–1955*, pod red. R. Galona, Warszawa 1957, s. 312–320.

⁴ Drobne wzmianki na temat bibliotek toruńskich zawierają m.in. artykuły: *Datek na Bibliotekę Miejskiej Czytelni Ludowej*, *Robotnik Pomorski*, 1945, nr 38, s. 4; *Spółczerństwo toruńskie winno stworzyć bibliotekę dla Oficerskiej Szkoły Artylerii*, *ibidem*, 1945, nr 151, s. 3; *Bezimienny filantrop*, *ibidem*, 1946, nr 59, s. 4; *Dar na książkę polską*, *Nowy Dzień Robotnika*, 1945, nr 33, s. 3.

Książnica Miejska im. Mikołaja Kopernika

Wśród bibliotek toruńskich najstarsze tradycje ma Książnica Miejska im. M. Kopernika. Biblioteka ta powstała w 1923 roku, przede wszystkim dzięki staraniom doktora medycyny, sekretarza i bibliotekarza Towarzystwa Naukowego w Toruniu Ottona Steinborna oraz Stefana Dembego, ówczesnego naczelnika Wydziału Bibliotek Ministerstwa Oświaty. Książnica przez scalenie czterech największych księgozbiorów toruńskich (szesnastowiecznej Biblioteki Rady Miasta i Biblioteki Gimnazjum Toruńskiego oraz dziewiętnastowiecznych zbiorów Towarzystwa Naukowego i Copernicus Verein für Wissenschaft und Kunst) stała się jedną z największych bibliotek regionalnych. Funkcję dyrektora tej placówki kulturalnej powierzono Zygmuntowi Mocarskiemu, który powiększając zasób dzięki znacznym zakupom, ale również darom i pośmiertnym zapisom członków Towarzystwa Naukowego (m.in. księgozbiór długoletniego prezesa TNT, ks. Stanisława Kujota) zgromadził bogate piśmiennictwo dotyczące Prus Królewskich i Książęcych, w tym imponujący zbiór druków XV–XVIII-wiecznych. Zasoby Książnicy Miejskiej stały się warsztatem naukowo-badawczym wykorzystywanym przez instytucje naukowe i kulturalne, takie jak działające w okresie międzywojennym Towarzystwo Naukowe czy Instytut Bałtycki⁵.

Pomyślny rozwój Książnicy przerwała druga wojna światowa. Dyrektor Mocarski, wysiedlony do Warszawy, zmarł we wrześniu 1941 roku. Książnica została przekształcona w placówkę niemiecką, mającą – ze względu na charakter zbiorów – służyć badaniom nad przeszłością Pomorza. Dyrektorem biblioteki, przemianowanej na Stadtbücherei, został początkowo dr Wilhelm Kerber, emerytowany nauczyciel Gimnazjum Państwowego i bibliotekarz Copernicus-Verein. Od lutego 1940 roku funkcję tę powierzono Ottonowi Freymuthowi, byłemu bibliotekarzowi uniwersytetu w Dorpacie. W obawie przed zbliżającym się frontem wojennym, we wrześniu 1944 roku przygotowano i wywieziono do Marburga trzydzieści sześć skrzyń z najcenniejszymi eksponatami Książnicy, natomiast budynek zajęty przez frontowe wojska niemieckie został zdewastowany⁶.

Nieomal natychmiast po wyzwoleniu Torunia podjęto starania o uruchomienie biblioteki. Obowiązki kierownika powierzono wówczas Janinie Przybyłowej, przed wojną nauczycielce języka polskiego w jednym z gimnazjów toruńskich. Pierwsze miesiące funkcjonowania Książnicy poświęcono na uporządkowanie księgozbioru i przywrócenie dotychczasowego schematu opartego na prawach własności. Równoległe z tymi pracami personel biblioteki otoczył opieką około 80 tysięcy książek skonfiskowanych przez władze okupacyjne, a następnie zwrócił je poprzednim właścicielom. Niezależnie od tych działań pracownicy Książnicy brali udział w zorganizowaniu publicznej wypożyczalni, Miejskiej Czytelni Ludowej (MCL), umieszczonej na parterze gmachu przy ul. Wysokiej 16. Obie biblioteki podlegały Wydziałowi Oświaty i Kultury Zarządu Miejskiego⁷.

Plany utworzenia w Toruniu wyższej uczelni wpłynęły wyraźnie na funkcjonowanie Książnicy Miejskiej. Z dniem 11 czerwca 1945 roku obowiązki dyrektora tej

⁵ J. Huppenthal, op.cit., s. 82; A. Tujakowski, op.cit., s. 78–82.

⁶ J. Przybyłowa, *Książnica Miejska im. M. Kopernika*, Bibliotekarz, 1946, nr 10, s. 208–209; T. Zakrzewski, *Życie i działalność kulturalna Ottona Freymutha w okupowanym Toruniu (1940–1944)*, *Zapiski Historyczne*, 1999, z. 2, s. 100.

⁷ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Toruniu (dalej: MRN i ZMT), 699, Sprawozdanie z działalności Książnicy Miejskiej i Miejskiej Czytelni Ludowej 1946, s. 7, 9; M. Dunajówna, *Z działalności Książnicy Miejskiej i Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu za 1945 r.*, *Przegląd Biblioteczny*, 1946, s. 115–116; A. Felski, *Toruń 1945–1955*, Toruń 1955, s. 89.

instytucji powierzono Stefanowi Burhardtowi, byłemu dyrektorowi Biblioteki Państwowej im. Wróblewskich w Wilnie. Od tego momentu Książnica podjęła działania w celu przystosowania zbiorów do potrzeb powstającego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Czytelnia główna została rozbudowana do dwóch pomieszczeń, utworzono czytelnię profesorską, gabinet sztuki, rozszerzono biuro bibliograficzne, zapoczątkowano dział muzyczny. Wraz z utworzeniem pierwszego września 1945 roku Biblioteki Uniwersyteckiej nową instytucję także ulokowano w budynku Książnicy. Burhardt nadal kierował całością prac, natomiast wicedyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej i jej kustoszem został Stanisław Lisowski, a stanowisko wicedyrektora Książnicy objęła Janina Przybyłowa. W tym czasie pojawiła się propozycja wcielenia Książnicy – jako depozytu – do powstającej Biblioteki Uniwersyteckiej. Jednak stosunkowo szybko z projektu tego wycofano się. Przy zachowaniu odrębnej własności (odrębne księgi akcesji i inwentarze) obie biblioteki współistniały opracowując wspólny katalog, prowadząc wspólną czytelnię i wypożyczalnię⁸.

Na mocy dekretu o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi z 16 kwietnia 1946 roku⁹ Książnica Miejska została przekształcona w miejską bibliotekę publiczną, pełniącą funkcję centrali dla tworzonej sieci bibliotecznej na terenie Torunia¹⁰. Oficjalną decyzję w tej sprawie Miejska Rada Narodowa (MRN) podjęła dopiero 19 listopada 1947 roku, a 27 listopada tegoż roku Wojewódzka Rada Narodowa powierzyła Książnicy także funkcję biblioteki wojewódzkiej¹¹. Zmianę statusu prawnego biblioteki poprzedziło powołanie Czytelni Dziecięcej nr 1, pierwszej komórki bibliotecznej funkcjonującej w ramach przewidywanej struktury organizacyjnej Książnicy, założonej już w lutym 1947 roku. W jej powstanie zaangażowany był Komitet Organizacyjny Miejskiej Czytelni Dziecięcej, w skład którego weszli przedstawiciele Książnicy i drukarni toruńskich wspierani przez Księgarnię Naukową Tadeusza Szczęsnego¹², która na ten cel przeznaczyła pieniądze uzyskane ze sprzedaży stu egzemplarzy własnego wydawnictwa – był to opracowany przez S. Jodłowskiego i W. Taszyckiego *Słownik ortograficzny i prawidła pisowni polskiej* (Toruń 1946). Komitet Organizacyjny, którego podstawowym zadaniem była troska o najmłodszych czytelników, wydał ulotkę wzywającą obywateli i instytucje Torunia do przystąpienia – w charakterze członka wspierającego – do Komitetu i składania darów na rzecz bibliotek dziecięcych. Efektem tych działań było zorganizowa-

⁸ S. Burhardt, op.cit., s. 20; *Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK 1945–1956. Wybór źródeł*, wyd. H. Duczkowska-Moraczewska, Toruń 1995, s. 99–100; *XII plenarne posiedzenie MRN w Toruniu*, Robotnik Pomorski, 1945, nr 185, s. 3; H. Baranowski, *Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, ich rozwój i kierunki przyszłego kształtowania*, [w:] *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, pod red. B. Ryszewskiego, cz. V, Toruń 1990, s. 32.

⁹ Dekret o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi [o wojewódzkich, powiatowych, miejskich i gminnych komitetach bibliecznych przy odpowiednich radach narodowych] (Dziennik Urzędowy RP, 1946, nr 26, poz. 163) – zob. A. Kochański, *Polska 1944–1991. Informator historyczny*, t. 1: *Podział administracyjny. Ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1944–1956)*, Warszawa 1996, s. 143.

¹⁰ APT, MRN i ZMT, 622, Sprawozdanie z działalności samorządu terytorialnego za okres 5-letni (1945–1950) w dziedzinie oświaty, kultury i sztuki, k. 20; J. Bełkot, R. Sudziński, *Uwarunkowania życia kulturalnego Torunia*, [w:] *O życiu kulturalnym w Toruniu w latach 1945–1985*, pod red. Cz. Niedzielskiego, Toruń 1989, s. 18.

¹¹ APT, MRN i ZMT, 622, Sprawozdanie, k. 20; A. Tujakowski, op.cit., s. 87; J. Huppenthal, op.cit., s. 87. Jako odrębną jednostkę organizacyjną Wojewódzka Bibliotekę Publiczną powołano 1 V 1950 r., zob. A. Tujakowski, op.cit., s. 88.

¹² Na temat działalności Księgarni Naukowej Szczęsnego zob. W. Ciszewska, *Księgarnia Naukowa T. Szczęсны i S-ka w Toruniu w latach 1945–1950*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Bibliologia, t. II–III, Toruń 1998, s. 273–315.

nie, m.in. z funduszy zebranych podczas „Wystawy Druków Toruńskich”, Miejskiej Czytelni Dziecięcej mieszczącej się przy ul. Wysokiej 16¹³.

W październiku 1947 roku, przed oficjalnym zatwierdzeniem nowej struktury organizacyjnej biblioteki, Książnica włączyła do swojej sieci niezależną dotychczas Miejską Czytelnię Ludową (MCL), przekształcając ją w Filię nr 1 działającą w Śródmieściu¹⁴. Czytelnia, dotychczasowa płatna biblioteka, została uruchomiona uroczystie 3 maja 1945 roku w ramach Święta Książki Polskiej. Zasady jej funkcjonowania precyzował regulamin określający wysokość kaucji pieniężnej (10 zł) i opłat miesięcznych (5 zł), jak również częstotliwość wypożyczeń (maksymalnie dwa razy na tydzień). Podstawę księgozbioru Czytelni stanowiły wydawnictwa skonfiskowane przez władze okupacyjne, a stanowiące własność m.in. przedwojennego Towarzystwa Czytelni Ludowych, organizacji założonej w celu krzewienia oświaty ludowej przez propagowanie czytelnictwa¹⁵. Odpłatna wypożyczalnia, dysponująca ponad trzema tysiącami tomów, zawierała beletrystykę, książki popularnonaukowe oraz literaturę młodzieżową. Jej księgozbiór powiększał się stosunkowo szybko głównie dzięki darom mieszkańców Torunia, które w maju 1945 roku wyniosły 956 tomów. Personel Czytelni stanowiły trzy osoby, m.in. dawna bibliotekarka Towarzystwa Czytelni Ludowych Wanda Wierzbowska, która zajmowała się bieżącą obsługą czytelników. Kierownictwo Miejskiej Czytelni Ludowej powierzono Mieczysławowi Bagińskiemu, referentowi propagandowo-prasowemu Zarządu Miejskiego¹⁶.

W końcu 1947 roku toruńska sieć biblioteczna obejmowała łącznie pięć ośrodków. Była to Centrala, czyli Książnica Miejska oraz cztery oddziały w poszczególnych dzielnicach miasta: Filia nr 1 (MCL) w Śródmieściu, Filia nr 2 na Mokrem, Czytelnia Dziecięca nr 1 w Śródmieściu oraz Czytelnia nr 2 na Podgórzu. W ciągu 1948 roku powołano kolejne jednostki: Filię nr 3 przy ul. Sienkiewicza dla Bydgoskiego Przedmieścia oraz Filię nr 4 dla dorosłych na Podgórzu. W grudniu tegoż roku uroczystie uruchomiono Czytelnię Dziecięcą nr 3 jako centralną wypożyczalnię książek dla dzieci i młodzieży z terenu całego miasta. Jej księgozbiór obejmował 2657 pozycji, w tym wiele tłumaczeń z języka rosyjskiego. O tym, że władze Torunia z powagą potraktowały hasło upowszechniania książki, świadczy powołanie kolejnych ośrodków bibliotecznych. Ogółem na dzień 1 lutego 1950 roku miejska sieć biblioteczna obejmowała łącznie piętnaście oddziałów: Centralę, pięć filii dla dorosłych, cztery czytelnie dziecięce, cztery punkty biblioteczne oraz Publiczną Czytelnię Czasopism (Rynek Staromiejski 24), którą Książnica przejęła w 1949 roku z rąk Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego¹⁷. Za szesnastą komórkę

¹³ APT, MRN i ZMT, 701, Miejska Czytelnia Dziecięca, s. 1, 25; Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: BN), Zakład Dokumentacji Księgoznawczej, TD 41, Książnica Miejska im. M. Kopernika w Toruniu.

¹⁴ APT, MRN i ZMT, 622, Sprawozdanie, k. 20; ibidem, 699, Sprawozdanie, s. 3. *Wypożyczalnia książek w Toruniu zostanie otwarta w dniu 3 maja*, Nowy Dzień Robotnika, 1945, nr 20, s. 4; *Miasto Toruń otwiera wypożyczalnię Czytelni Ludowych*, ibidem, 1945, nr 22, s. 4; *Kiedy będzie można wypożyczać książki z MCL*, ibidem, 1945, nr 28, s. 4.

¹⁵ Na temat działalności TCL na terenie Pomorza zob. A. Tujakowski, *Z przeszłości upowszechniania czytelnictwa w Toruniu*, Rocznik Toruński, t. 6, 1971, s. 96–104.

¹⁶ APT, MRN i ZMT, 700, Miejska Czytelnia Ludowa 1945–1946, s. 3, 5, 7, 11; ibidem, 699, Sprawozdanie, s. 18; *Dar na książkę*, s. 3; *Datek*, s. 4; *Bezimienny filantrop*, s. 4.

¹⁷ APT, MRN i ZMT, 622, Sprawozdanie, k. 4, 20, 30, 32, 34; *Otwarcie Miejskiej Centralnej Wypożyczalni Książek dla Dzieci*, Gazeta Toruńska, 1948, nr 12, s. 4; T, *Dar noworoczny dla dzieci robotniczych. Do 15 I Toruń pokryje sieć 14 bibliotek*, ibidem, 1948, nr 13, s. 4. O uruchomienie publicznej czytelni czasopism zabiegano już w październiku 1945 r. Zabrakło jednak wówczas instytucji, która podjęłaby się tego typu działalności, zob. Br. K., *Czy Toruń zdobędzie się na czytelnię czasopism?*, Robotnik Pomorski, 1945, nr 131, s. 4.

uznawano – niewyodrębnioną organizacyjnie – Centralną Wypożyczalnię Kompletów, obsługującą punkty biblioteczne w poszczególnych dzielnicach Torunia: na Rudaku, Stawkach, Wrzosach i na Kozackich Górach¹⁸. Do zadań tej placówki należało zaopatrywanie w książki instytucji pozabibliotecznych, m.in. Związku Zawodowego Zjednoczenia Energetycznego Okręgu Bydgosko-Toruńskiego, pracowników Zakładów Mięśnych, Ogrodu Jordanowskiego czy Straży Pożarnej. Jednostka ta, dysponująca zaledwie 678 tytułami, borykała się z poważnymi trudnościami z powodu braku własnego lokalu¹⁹.

W związku z rozbudową miejskiej sieci bibliotecznej konieczne stało się powiększenie personelu biblioteki. O ile przed wojną Książnica zatrudniała zaledwie czterech pracowników, to już w roku 1945 do pracy zaangażowano dziewięć osób. W kolejnych latach liczba ta wzrastała: w 1946 roku zatrudniono 11 osób, 1947 – 20, 1948 – 26. Stan personalny Książnicy na dzień 31 marca 1950 roku wynosił 32 pracowników, w tym czterech kierowników punktów. Na zespół ten składali się bibliotekarze naukowcy, wykazujący się studiami wyższymi, bibliotekarze oświatowi oraz grupa pracowników pomocniczych²⁰.

Wraz z przekształceniem Książnicy w bibliotekę publiczną zmianie uległ charakter księgozbioru, rozpowszechnianego głównie za pośrednictwem filii i punktów bibliotecznych. W grudniu 1938 roku biblioteka liczyła 139 386 tomów, następnie powiększono ją o dalsze 2581 nabytków z 1939 roku. W 1947 roku, dzięki staraniom kierowniczkich Archiwum Miejskiego Heleny Piskorskiej i przy pomocy Ottona Freymutha, udało się odzyskać trzydzieści dwie z trzydziestu sześciu skrzyń wywiezionych do Marburga, a zawierających najcenniejsze zbiory Książnicy Miejskiej²¹. Przedwojenny zasób stanowiły historyczne księgozbiory Torunia wraz z m.in. biblioteką ks. Stanisława Kujota, kolekcją chełmińskiego drukarza Walentego Fiałka. Po 1945 roku rozbudowa księgozbioru przebiegała pod hasłem upowszechniania książki i czytelnictwa wśród społeczeństwa. Stąd zakup pozycji popularnonaukowych, beletrystyki, jak również tytułów społeczno-politycznych, czego efektem było powiększenie zbiorów Książnicy do 164 443 tomów w czerwcu 1949 roku. O wyborze poszczególnych tytułów decydowała Komisja Doboru Książek, funkcjonująca przy Miejskim Komitecie Bibliotecznym²².

Miejski Komitet Biblioteczny (MKB) powstał 24 lutego 1947 roku z inicjatywy Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, opartej na dekrete o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi. W skład trzynastoosobowego Komitetu weszli przedstawiciele najważniejszych instytucji kulturalnych i oświatowych Torunia, m.in. Towarzystwa Naukowego, Towarzystwa Bibliofilów, Biblioteki Uniwersyteckiej, Książnicy Miejskiej, działacze Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz pełnomocnicy Miejskiego Urzędu Informacji i Propagandy. Na przewodniczącego MKB wybrano wizytatora bibliotek Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego, Teodora Błachowiaka, jednak stosunkowo szybko zastąpił go księgarz Jan Borek, członek Pre-

¹⁸ Podstawowym elementem odróżniającym punkty od filii była wielkość księgozbioru. W ciągu pierwszych 6 lat punkty dysponowały 200 książkami, natomiast biblioteki dzielnicowe od 3 tys. egz. wwyż, zob. APT, MRN i ZMT, 622, Sprawozdanie, k. 20v.

¹⁹ Ibidem, k. 35, 35v.

²⁰ Ibidem, k. 20, 22, 34.

²¹ T. Zakrzewski, op. cit., s. 116. Zakrzewski w swoim artykule szczegółowo przedstawia działania Freymutha, dzięki którym odnaleziono księgozbiór Książnicy oraz zbiory Archiwum Miejskiego.

²² APT, MRN i ZMT, 699, Sprawozdanie, s. 25–26; ibidem, 622, Sprawozdanie, k. 5. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), 852, Pomorska Wojewódzka Rada Narodowa w Bydgoszczy (dalej: PWRN), 643, Komisja Oświaty, s. 185; ibidem, 646, Komisja Oświaty, Załącznik nr 8 – s. nie-liczbowane.

zydium MRN i przewodniczący Komisji Oświatowej MRN. Działalność Komitetu Bibliotecznego koncentrowała się na opracowaniu projektu samorządowej sieci bibliotecznej, a następnie jej rozbudowie. Przygotowano także wykaz lektur dla świetlic młodzieżowych i ogłoszono go drukiem w „Dzienniku Urzędowym Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego”. Komitet zaangażował się w popularyzowanie bibliotek i czytelnictwa poprzez organizowanie imprez, odczytów i słuchowisk radiowych; podjął współpracę ze Związkiem Bibliotekarzy Polskich współpracując w szkoleniu pracowników bibliotecznych²³. W 1947 roku powołano, początkowo czteroosobową, Komisję Oceny Książki. Jej głównym zadaniem był dobór i ocena książek, które Książnica miała zakupić do bibliotek publicznych Torunia. Z początkiem 1949 roku jednostce tej nadano bardziej formalne ramy. Komisja, pod przewodnictwem Pawła Stadniczenki – określanego w protokole posiedzenia MKB mianem bibliofila, została podzielona na dwie grupy: zespół oceniający literaturę dla dorosłych oraz zespół oceniający literaturę dziecięcą i młodzieżową. Komisja znalazła siedzibę w gmachu Książnicy, a jej działalność polegała na zatwierdzeniu listy projektowanych zakupów książek²⁴.

Już w 1945 roku biblioteka wznowiła działalność wydawniczą rozpoczynając serię *Wydawnictwa Książnicy Miejskiej im. Kopernika w Toruniu*. Do 1939 roku opracowania sygnowane przez tę instytucję wychodziły w ramach *Prac Książnicy Miejskiej*. W kwietniu 1945 roku ukazała się publikacja przygotowana przez Janinę Przybyłową pod znamienym tytułem *Książnica Miejska im. Kopernika w Toruniu wobec lawiny* (Toruń 1945), koncentrująca się na opisie strat, jakie biblioteka ta poniosła w czasie wojny²⁵. Broszurka, o starannej szacie graficznej opracowanej przez Zygryda Gardzielewskiego i dwubarwnym druku karty tytułowej, wyszła jako czwarta – pierwsza powojenna – pozycja firmowana przez Książnicę. Wydana ją na prawach rękopisu, dzięki finansowemu wsparciu Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki w Toruniu. Warto podkreślić, iż był to pierwszy druk, jaki ukazał się w wyzwolonym mieście²⁶.

Do końca 1950 roku w ramach *Wydawnictw Książnicy Miejskiej im. Kopernika* opublikowano jeszcze trzy prace. Przedstawiły one sylwetki znamienitych obywateli Torunia²⁷. Na uwagę zasługuje przede wszystkim tom opatrzony cyfrą V, zatytułowany *Zygmunt Mocarski* (Toruń 1946), poświęcony pamięci pierwszego dyrektora Książnicy, przygotowany przy współpracy Towarzystwa Bibliofilów im. Lelewela, który ukazał się w dwudziestą rocznicę założenia toruńskiego stowarzyszenia miłośników książki. O fundusze na jego wydanie zabiegano u wojewody pomorskiego, ostatecznie jednak uzyskano subwencję z Ministerstwa Oświaty²⁸. Publikacje

²³ APT, MRN i ZMT, 97, Miejski Komitet Biblioteczny w Toruniu 1946–1950 (dalej: 97, MKB), s. 43, 69; APB, 852, PWRN, 272, Biblioteki, s. 309, 311–313.

²⁴ APT, MRN i ZMT, 97, MKB, s. 77, 79; APB, 852, PWRN, 645, Komisja Oświaty, s. 32. W źródłach instytucja ta występuje zamiennie pod nazwą Komisji Doboru Książki lub Komisji Oceny Książki.

²⁵ APT, MRN i ZMT, 622, Sprawozdanie, k. 5, 22; M. Dunajówna, *Z działalności*, s. 115. Praca Przybyłowej przedstawia stan zasobów Książnicy na rok 1945, przed odzyskaniem zbiorów w 1947 r.

²⁶ *Pierwszy druk toruński*, Robotnik Pomorski, 1946, nr 30, s. 4; M. Sydow, *Ruch wydawniczy*, Arkona, 1946, nr 9/10, s. 22; A. Tujakowski, *Książnica Miejska*, s. 86; E. Synak, *Dni dawne i nowe. Z dziejów Torunia w okresie Polski Ludowej*, Rocznik Toruński, t. 9: 1974, s. 42.

²⁷ J. Przybyłowa, *Książnica Miejska im. Kopernika*, Bibliotekarz, 1946, nr 10, s. 209; B. Domańska, *Instytucje i organizacje upowszechniania kultury*, [w:] J. Bełkot, B. Domańska, A. Kaleta, R. Sudziński, *O życiu kulturalnym w Toruniu w latach 1945–1948*, Toruń 1989, s. 138; J. Kasprzyk, *Współczesne toruńskie wydawnictwa naukowe*, Rocznik Toruński, 1966, s. 192–193; I. St., *Z publikacji toruńskich*, Głos Demokratyczny, 1946, nr 16, s. 9.

²⁸ APB, 851, Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy, 3213, Czasopisma i biblioteka 1945–1946, s. 20; Z., *Książnica M. Kopernika pamięci Z. Mocarskiego*, Robotnik Pomorski, 1946, nr 180, s. 3.

numer VI i VII dotyczą równie znanych i zasłużonych obywateli Torunia. Pierwsza z nich, autorstwa Heleny Piskorskiej, przedstawiała działacza społecznego dr. Ottona Steinborna (1868–1935)²⁹. Kolejna, przygotowana przez Janinę Przybyłową, poświęcona była osobie Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego (1668–1749), poezmistrza i radnego miejskiego, ale również literata tworzącego w epoce saskiej. Opracowanie Przybyłowej, mające charakter wstępnego szkicu biograficznego, w małym tylko stopniu opartego na materiałach źródłowych, przyczyniło się jednak do przypomnienia tego barokowego erudyty i uporządkowania faktów z jego życia³⁰. Pozycje firmowane przez Książnicę Miejską odznaczały się wyraźną troską o estetykę książki. W większości za ich stronę graficzną odpowiedzialny był Gardzielewski, współpracujący z Drukarnią Toruńską Spółdzielni Wydawniczej „Wiedza”, w której wytłoczono dwie ostatnie publikacje.

Pracę oświatową Książnicy Miejskiej ilustrują zorganizowane w latach 1945–1950 cztery wystawy książki, które były wielkim wydarzeniem kulturalnym w Toruniu³¹. Szczególnym echem w miejscowej prasie odbiła się „Wystawa Książki Polskiej” przygotowana w maju 1945 roku. Jej motywem przewodnim były zniszczenia wojenne zobrazowane przez strzępy książek i kartoniki z opisem zaginionych dzieł umieszczone w pustych gablotach. Na wystawie swój bogaty przedwojenny dorobek wydawniczy zaprezentowało Towarzystwo Naukowe, Towarzystwo Bibliofilów im. Lelewela przedstawiło ekslibrisy ze zbiorów Zygryfda Gardzielewskiego oraz oprawy artystyczne autorstwa toruńskiego mistrza introligatorskiego Wincentego Januszewskiego. Równie wielką popularnością cieszyła się „Wystawa Druków Toruńskich”, zorganizowana w 1946 roku w ramach Dni Torunia, której celem było unaocznienie rozwoju drukarstwa toruńskiego od jego początków do czasów współczesnych. Druga z rzędu ekspozycja doczekała się drukowanego informatora ze wstępem autorstwa Janiny Przybyłowej pt. *Przewodnik po Wystawie Druków Toruńskich 22.IX–29.IX.1946* (Toruń 1946). Kolejną wystawę poświęcono książce czeskiej (1948), następna zaś w 1949 roku – pod nazwą „Książka Populama” – miała za zadanie wykazanie dorobku Polski Ludowej w upowszechnianiu czytelnictwa³².

Wymienione wystawy zorganizowano w ramach Święta Oświaty obchodzonego powszechnie od maja 1946 roku. Z inicjatywą popularyzacji książki i upowszechniania oświaty wystąpiła Rada Książki pod przewodnictwem ministra oświaty Czesława Wycecha, która powołała Obywatelski Komitet Święta Oświaty. Rada Ministrów 22 marca 1946 roku wydała uchwałę, na mocy której przeznaczano dni 1–3 maja na doroczne Święto Oświaty, z tym że „w każdym roku wysunięty będzie jeden z działów lub czynników pracy oświatowej jako naczelnny temat obchodu”³³. Wśród zalecanych haseł były m.in. *Książka skarbnicą kultury* czy *Kraj bez biblio-*

²⁹ H. Piskorska, *Otton Steinborn, dr med.*, Toruń 1947; M. Sydow, *Toruński ruch wydawniczy*, Arkona, 1948, nr 1/3, s. 19; J. Budkowska, *Toruński świat naukowy. Korespondencje*, Przegląd Zachodni, 1947, s. 769.

³⁰ J. Przybyłowa, *Jakub Kazimierz Rubinkowski*, Toruń 1949; K. Maliszewski, *Jakub Kazimierz Rubinkowski, szlachcic, mieszczanin toruński, erudyta barokowy*, Warszawa–Poznań–Toruń 1982, s. 9.

³¹ APT, MRN i ZMT, 670, Miejska Czytelnia Ludowa. Książnica Miejska 1947–1949, s. 145; M. Sydow, *Wystawa Druków Toruńskich*, Bibliotekarz, 1946, nr 10, s. 212–213; J. Przybyłowa, *Wystawa pt. „Książka Populama”*, ibidem, 1949, nr 5/6, s. 87–88.

³² *Odezwa przed „Świętem książki polskiej”*, Nowy Dzień Robotnika, 1945, nr 16, s. 2; *Otwarcie wystawy książki polskiej*, ibidem, 1945, nr 31, s. 4; *Otwarcie wystawy książki polskiej*, ibidem, 1945, nr 32, s. 2; *Książka polska po latach gehenny*, ibidem, 1945, nr 34, s. 3; M. Sydow, *Kącik bibliofilów na wystawie książki*, ibidem, 1945, nr 34, s. 3.

³³ T. Hussak, *Księgarstwo bliskie czytelnikom. Nie zmarnowaliśmy szansy...*, Olsztyn 1999, s. 21.

tek – to twierdza bez broni. Wykonanie uchwały powierzono ministrowi oświaty, Wycechowi, który jako przewodniczący Komitetu Obywatelskiego Święta Oświaty wydał szczegółową instrukcję w sprawie organizacji uroczystości, zalecającą wojewódzkim, powiatowym i gminnym Komitetom Święta Oświaty przygotowanie różnorodnych imprez i form popularyzacji książki, przeprowadzanie zbiórek pieniężnych na odbudowę bibliotek, gromadzenie książek, urządzenie spotkań, odczytów i wystaw. W 1949 roku Święto Oświaty przekształcone zostało w Tydzień Oświaty, Książki i Prasy, odbywający się pod patronatem Ministerstwa Kultury i Sztuki, a od roku 1951 przyjęto ostateczną nazwę Dni Oświaty Książki i Prasy. Stopniowo imprezy popularyzujące książkę rozszerzały się na cały maj, tak iż ostatecznie powszechnie uznano maj za Miesiąc Książki³⁴.

Biblioteka Uniwersytecka

W pierwsze lata funkcjonowania Biblioteki Uniwersyteckiej nierozzerwalnie wpisana jest historia Książnicy Miejskiej. Początkowo Biblioteka Uniwersytecka, pozbawiona własnego lokalu i zasobów, koncentrowała się na uporządkowaniu księgozbioru Książnicy, zastępczo pełniąc funkcję biblioteki uczelnianej. Przełomowym momentem w dziejach Biblioteki Uniwersyteckiej była przeprowadzka do odrębnego lokalu. Na jej potrzeby zaadaptowano gmach przy ul. Chopina 12/16, wzniesiony w końcu lat trzydziestych z przeznaczeniem na Muzeum Ziemi Pomorskiej im. Józefa Piłsudskiego. Uroczyste otwarcie, w którym uczestniczyli m.in. minister skarbu K. Dąbrowski, Naczelny Dyrektor Bibliotek J. Grycz, Naczelny Dyrektor Archiwów W. Suchodolski, odbyło się 10 maja 1947 roku. Nowe pomieszczenia dawały możliwość utworzenia Czytelni: Głównej, Czasopism i Profesorskiej, a także organizowania wystaw³⁵.

W październiku 1947 roku z inicjatywy dyrektora Burhardta założono Towarzystwo Przyjaciół Biblioteki Uniwersyteckiej. Towarzystwo, którego działaczami byli m.in. Helena Steinborn – działaczka społeczna, ks. dziekan mgr Franciszek Ringwelski – wykładowca w Studium Wiedzy Religijnej, mgr Maksymilian Zgoda, mecenas Stefan Michałek, prezes Oddziału Toruńskiego PZZ Emil Ogłóza, ks. prefekt Zygfryd Kowalski, powstało w celu pozyskiwania dodatkowych środków pieniężnych na zakup polskich książek naukowych do Biblioteki oraz na wsparcie finansowe nieopłacanych praktykantów bibliotecznych. Projekt statutu Towarzystwa Senat Uniwersytetu Mikołaja Kopernika zatwierdził 30 października 1947 roku. Towarzystwo nie rozwinęło szerszej działalności ze względu na istniejące Towarzystwo Przyjaciół UMK i działającą w jego ramach Komisję do spraw Biblioteki Uniwersyteckiej³⁶. Ważnym wydarzeniem w dziejach Biblioteki była zmiana dyrektora. Zgodnie z pismem Ministerstwa Oświaty z 9 lutego 1949 roku funkcję tę objął były rektor UMK, prof. Ludwik Kolankowski³⁷.

³⁴ Ibidem, s. 21–23; L. Biliński, *Zarys rozwoju ruchu wydawniczego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1977, s. 121–122. Szczegółowo na temat upowszechniania i popularyzacji książki zob. także T. Hussak, *Reklama i propaganda książki*, cz. II, Warszawa 1970.

³⁵ J. Bełkot, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1945–1985*, Toruń 1986, s. 45; M. Dunajówna, *Otwarcie Biblioteki Uniwersyteckiej*, *Bibliotekarz*, 1947, nr 5/6, s. 94; S. Jedna z najpiękniejszych bibliotek w Polsce, *Robotnik Pomorski*, 1946, nr 194A, s. 3. Burhardt przytacza anegdotę, jakoby nowy gmach Biblioteki rektor Kolankowski wygrał w szachy grając z prezydentem miasta Dobrowolskim (zob. S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki UMK*, [w:] *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, pod red. B. Ryszewskiego, cz. III, Toruń 1987, s. 16).

³⁶ *Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK*, s. 159–161; S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki*, s. 19.

³⁷ M. Dunajówna, *Sprawozdanie*, s. 393; S. Burhardt, *Wspomnienia*, s. 22.

Pierwszy zespół pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej był bardzo skromny. Poza dyrektorem Burhardtem personel stanowili kustosz Stanisław Lisowski, dr Leonid Żytkowicz i mgr Janina Kapuścińska. Zespół ten równolegle realizował dwa zadania: organizował Bibliotekę Uniwersytecką i adaptował Książnicę Miejską do potrzeb uniwersytetu. Wkrótce grono to poszerzyło się o kolejne osoby, m.in. o Barbarę Gąsowską (późniejszą Serczykową), Annę Ptaszyńską, Romanę Stefanowską. We wrześniu przybyły dr Maria Puciatowa i Maria Dunajówna, a od 1 października 1945 roku Henryk Baranowski jako bezpłatny praktykant w pełnym wymiarze godzin. W następnych miesiącach dołączyli Piotr Meszko, Jadwiga Lisowska, Edmund Józefowicz, dr Walerian Preisner ze Lwowa. Z początkiem 1946 roku przybył mgr Leonard Jarzębowski, później Maria Czarnowska, Czesława Wilczyńska, Filomena Jurewicz. W lutym 1947 roku praktykę rozpoczął Jerzy Serczyk, w ciągu tego roku pracę w Bibliotece podjęli także Halina Zgorzelska, Mikołaj Dzikowski i Maria Mołodcówna. W 1948 roku przybyła Zenobia Duniakówna (późniejsza Jarzębowska), a w 1949 – Zofia Baranowska i Roman Bury. Burhardt podsumowując w 1949 roku swoją działalność na stanowisku dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej obliczył zespół pracowników na 32 osoby. Do grupy tej należy dodać dziesięciu praktykantów zatrudnionych w Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych, funkcjonującej przy Bibliotece. W latach 1945 do 1949 byli to m.in. Marian Sydow, Marian Biskup i Tadeusz Grudziński. Stworzenie odpowiednio dobranego, dobrze przygotowanego grona pracowników było istotnym elementem, który zadecydował o powstaniu i rozwoju Biblioteki Uniwersyteckiej³⁸.

Początkowo personel Biblioteki koncentrował się na uporządkowaniu zbiorów Książnicy i ich udostępnianiu. Równolegle prowadzono akcje zabezpieczania księgozbiorów poniemieckich. Wiązało się to z funkcjonowaniem w Toruniu dwóch zbiornic książek: pierwszej – założonej 1 czerwca 1946 roku przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w gmachu Biblioteki Uniwersyteckiej oraz drugiej Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych powstałej (z przekształcenia Zbiornicy Kuratorium) 1 lutego 1947 roku przy Wydziale Bibliotek Ministerstwa Oświaty. Kierownictwo obu zbiornic spoczywało w rękach Burhardta, któremu pozostawiono szeroką swobodę działania³⁹. Aktywność tę popierał rektor prof. Kolankowski, w liście do Ministerstwa Oświaty postulując przesyłanie do UMK wszelkich książek dotyczących Pomorza z bibliotek byłych Prus Wschodnich⁴⁰.

Książki, formalnie przyznane zbiornicy przez Ministerstwo, zwożono różnymi środkami transportu do budynków przy ul. Mickiewicza 2, Fosa Staromiejska 3, Wysoka 16, plac Armii Czerwonej (plac Teatralny) 2 i do wolnych pomieszczeń w gmachu przy ul. Chopina 12. Szczególnie aktywnie na tym polu działali, borykając się z różnymi trudnościami (brakiem transportu i środków finansowych), m.in. Józef Mossakowski, Kazimierz Ślaski, Jarzębowski, Baranowski, Żytkowicz, Serczyk. Selekcji księgozbiorów dokonywano dopiero na miejscu w Toruniu, włączając do tych prac studentów, czasami asystentów. W II Zbiornicy zaangażowano półstały, przeszkolony personel: asystentów i studentów, np. Tadeusza Cieślaka, Zbigniewa Zdrójkowskiego, Aleksandra Matawowskiego, Śląskiego oraz bibliotekarzy – kustosza Dzikowskiego, Jadwigę Węglorzową, Sydowa, Zgorzelską. Zbiornicami zgromadzonymi w Zbiornicy dysponował Burhardt rozdzielając je pomiędzy

³⁸ S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki*, s. 11; S. Czaja, *Pracownicy Biblioteki Uniwersyteckiej w czterdziestoleciu 1945–1985*, [w:] *Studia*, cz. V, s. 48–49.

³⁹ S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki*, s. 20; H. Baranowski, *Zbiory Biblioteki*, s. 25–26.

⁴⁰ *Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK*, s. 73.

Książnicę Miejską, biblioteki zakładowe i biblioteki pozatoruńskie. Przeważającą część przekazano jednak Bibliotece Uniwersyteckiej⁴¹.

Księgozbiór Biblioteki Uniwersyteckiej powstawał w kilku etapach. Początkowo, ze względu na małe środki przeznaczone na zakup, koncentrowano się na przejęciu zabezpieczonych zbiorów byłych niemieckich bibliotek, szkół, urzędów, jak również osób prywatnych, głównie z terenów Pomorza Wschodniego i Zachodniego. Były to książki pochodzące ze zbiorów m.in. bibliotek: Uniwersyteckiej w Gryfii, Bismarcka w Warcinie, Miejskiej w Szczecinie, Pruskiego Banku Państwowego w Berlinie. Dodatkowo, za zgodą Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego, zostały przejęte w depozyt księgozbiory Gimnazjum w Chełmnie ze zbiorami dawnej Akademii Chełmińskiej oraz Gimnazjum w Chojnicach. Już w pierwszym roku istnienia Biblioteki Uniwersyteckiej zabezpieczono 130 tysięcy woluminów, podczas gdy zakupy objęły zaledwie 983 wol. Rok akademicki 1945/1946 był kulminacyjnym punktem akcji przejmowania zbiorów ponemieckich. W następnym roku akademickim koncentrowano się raczej na księgozbiorach podworskich, a w 1947 r. przyjęto w depozyt największy zbiór – z Elbląga⁴².

Wśród zgromadzonych książek można było wyodrębnić nowoczesną literaturę naukową, różne wydawnictwa urzędowe niemieckie oraz czasopisma naukowe i ogólne. Znaczącą grupę o dużych walorach zabytkowych tworzyły starodruki, na które złożyło się ponad 48 tysięcy woluminów. Największy zespół stanowiły zbiory biblioteki elbląskiej obejmujące książki z dawnej biblioteki gimnazjalnej (1601–1821) oraz miejskiej (1821–1945), łącznie ponad 8 tysięcy woluminów⁴³. Drugim co do wielkości zespołem były fragmenty księgozbioru z byłej Państwowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Królewcu, przywiezione do Torunia w 1947 roku z Pasłęka. Zespół ten obejmował najbardziej efektowną część zasobu starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej, m.in. modlitewnik księżnej Doroty w oprawie sakowej czy słynne dwanaście srebrnych opraw, pochodzących z Biblioteki Prywatnej (Kammerbibliothek) i Zamkowej (SchloßBibliothek). Z ciekawszych zespołów proveniencyjnych przechowywanych w oddziale starych druków warto jeszcze wymienić zespół greifswaldzki zawierający niezwykle rzadkie szesnastowieczne druki w dialekcie dolnoniemieckim, stare druki z Rygi pochodzące z Kulturgutsammelstelle der Baltendeutschen czy prywatną kolekcję Christiana i Gabriela Lwów⁴⁴.

Wśród książek przejmowanych dominowały germanika, nie było natomiast najnowszej literatury naukowej oraz poloników. Brakowało przede wszystkim książek polskich, stanowiących w 1947 roku zaledwie 3% całego księgozbioru. Stąd polityka zakupów poszła w kierunku ostrożnej rozbudowy prenumeraty, aby przy skromnym budżecie zachować jej ciągłość, oraz zakupu głównie publikacji polskich retrospektywnych i bieżących, ponieważ egzemplarz obowiązkowy w praktyce nie funkcjonował. Niezwykle istotną rolę w początkowej fazie budowy księgozbioru odegrały dary, zarówno krajowe, jak i zagraniczne. W 1947 roku wpłynęło z tego

⁴¹ S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki*, s. 20–21.

⁴² *Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK*, s. 129; H. Baranowski, *Zbiory Biblioteki*, s. 25.

⁴³ Depozyt elbląski obejmujący łącznie około 65 tys. wol. książek i czasopism został zwrócony Miejskiej Bibliotece Publicznej w Elblągu w latach 2000–2001. Na temat księgozbioru elbląskiego zob. D. Czyżak, *Zanim księgozbiór elbląski do Torunia dotarł...*, *Horyzont. Biuletyn Informacyjny*, 2001, nr 1, s. 11–18.

⁴⁴ M. Strutyńska, *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999, *passim*. Biblioteką Zamkową i drukami królewieckimi zajmuje się J. Tondel – zob. idem, *Biblioteka Zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992, oraz *Srebrna biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii*, Warszawa 1994.

źródła 6048 woluminów, podczas gdy z planowych zakupów zaledwie 2083 pozycje. Z instytucji i towarzystw, które wzbogaciły księgozbiór Biblioteki wymienić należy Committee of Rehabilitation of Science and Culture in Poland – 2200 wol., Komitet Funduszu im. Gen. Grota-Roweckiego w Londynie – 300 wol., Fundację Kościuszkowską – 680 dzieł, Ambasadę Czechosłowacką w Warszawie – 240 wol., a także American Book Center, Bibliotekę Polską w Paryżu. Była to przede wszystkim zagraniczna literatura naukowa z różnych dziedzin wiedzy, z lat wojny i powojenna. Szczególnie wartościowe okazały się dary krajowe. Swoją pomoc ofiarowały biblioteki: Jagiellońska, Narodowa, Uniwersyteckie w Warszawie i Poznaniu, Instytut Zachodniego, Biblioteka Kórnicka i Książnica Miejska w Toruniu, które przekazywały Bibliotece Uniwersytetu M. Kopernika swoje dublety i wydawnictwa⁴⁵.

Kolejny etap budowy księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej wiązał się z przyznaną 5 października 1947 roku specjalną dotacją Komisji do Spraw Odbudowy Nauki Polskiej przy Centralnym Urzędzie Planowania, wynoszącą dwa miliony złotych. Zużytkowano ją na zakup 3500 polskich książek naukowych. Był to początek rozbudowy księgozbioru drogą celowych zakupów dokonywanych w księgarniach, antykwariatach, a nawet od osób prywatnych. W kwietniu 1948 roku Biblioteka posiadała około 600 tysięcy woluminów, z czego 550 tys. stanowiły zbiory poniemieckie, przechowywane jako depozyt Ministerstwa Oświaty, a na pozostałe 50 tys. woluminów złożyły się dary oraz książki z wymiany i kupna⁴⁶.

W końcu 1946 roku Biblioteka Uniwersytecka zorganizowała konkurs na swój superekslibris. Pierwszą nagrodę jury, pod przewodnictwem prof. Kazimierza Hartleba, przyznało Zbigniewowi Lengrenowi. Nagrodzony znak graficzny, przedstawiający dłoń z konwalią zaczerpniętą z portretu Kopernika, umieszczano na grzbiecie oprawianych pozycji. Nagle 13 grudnia 1946 roku rektor prof. Kolankowski zakwestionował legalność wprowadzenia tego symbolu. Zakazano używania blankietów i zakładek do książek ozdobionych motywem dłoni z konwalią. Sprawa superekslibrisu była wznawiana wielokrotnie, ostatecznie prorektor prof. Zygmunt Czerny zażądał zwrotu matryc. Przyczyny wycofania symbolu nigdy nie ujawniono⁴⁷.

W bibliotece naukowej niezwykle istotne jest właściwe opracowanie zbiorów. Pierwsze prace w tym kierunku Biblioteka Uniwersytecka poczyniła już we wrześniu 1945 roku. Dyrektor Burhardt zdecydował wówczas o prowadzeniu Centralnego Katalogu Bibliotek Zakładowych. Projekt ten początkowo został zrealizowany przez biblioteki zakładowe tylko w 23%. Na 55 tysięcy posiadanych tytułów książek i czasopism Biblioteka otrzymała 12 676 kartek (ok. 15 tys. wol.), które po korekcie włączono do katalogu alfabetycznego. Niezależnie od tych czynności przystąpiono do katalogowania zbiorów znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej. Początkowo opracowywano je jedynie alfabetycznie. Książki z kupna, egzemplarza obowiązkowego i darów katalogowano według przepisów opracowanych przez Józefa Grycza i Władysławę Borkowską⁴⁸. Książki pochodzące ze zbiorów ponemieckich katalogowano systemem uproszczonym (akcesyjnym). Opierano się wówczas na wytycznych ministra oświaty nadesłanych w piśmie do rektora UMK 25 czerwca 1946 roku. Uproszczony opis obejmował kolejny numer, hasło, tytuł, miejsce i rok wydania oraz liczbę tomów. Numer stanowił sygnaturę akcesyjną po-

⁴⁵ H. Baranowski, *Zbiory Biblioteki*, s. 33–35, 40; S. Burhardt, *Biblioteki toruńskie*, *Zapiski TNT*, 1947, s. 59; J. Serczyk, *Rok 1948*, s. 88; M. Dunajówna, *Sprawozdanie*, s. 393.

⁴⁶ *Powstanie i pierwsze dziesięć lat UMK*, s. 178.

⁴⁷ S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki*, s. 15.

⁴⁸ J. Grycz, W. Borkowska, *Skrócone przepisy katalogowania alfabetycznego*, Warszawa 1946.

przedzoną literami AK. Karty akcesyjne umieszczano w osobnej kartotece w porządku alfabetycznym.

Prace nad katalogiem rzeczowym zostały rozpoczęte 1 października 1947 roku. Odpowiedzialny za nie kustosz Dzikowski opracował klasyfikację opartą na istniejącym księgozbiorze biblioteki. Dzięki temu katalog przybrał postać klasyfikacyjnego systemu fakultetowego. Działy główne to: nauki bibliologiczne oraz ogólne wydawnictwa informacyjne, następnie dyscypliny humanistyczne i im pokrewne, dalej sztuki piękne, nauki matematyczno-przyrodnicze oraz prawno-społeczne, na końcu zaś nauki stosowane. Katalog dopełniał indeks alfabetyczny obejmujący wszystkie działy główne i ich poddziały. W styczniu 1948 roku sklasyfikowano około jednej czwartej opracowanych książek Biblioteki Uniwersyteckiej. Statystycznie klasyfikowano miesięcznie około 5 tysięcy pozycji. Pierwszego sierpnia tego roku katalog rzeczowy, znajdujący się w sześćdziesięciu tekturowych pudłach, został oddany do użytku publicznego. W następnym roku katalog uzupełniono dalszymi czterdziestoma pudłami. W pracy nad nim pomagały od lutego 1949 roku dr Dunajówna i mgr Mołdcówna⁴⁹.

Także Mikołajowi Dzikowskiemu zawdzięcza Biblioteka szybkie i fachowe opracowanie zasobów Gabinetu Atlasów i Map. Opracowanie Starych Druków powierzone kustoszowi S. Lisowskiemu. Był on pomysłodawcą podziału całego zasobu na polonika i wydawnictwa obce, a następnie podziału chronologicznego na wieki XVI, XVII i XVIII. W obrębie wydzielonych grup wprowadzono układ według formatów. Stałym współpracownikiem Lisowskiego była Filomena Jurewicz. W pierwszych latach prace polegały przede wszystkim na odnajdowaniu starych druków wśród zwożonych książek. Zasadnicze czynności katalogowe podjęto dopiero w 1948 roku opracowując katalog poloników, w 1950 zainicjowano podział według wieków. Najpóźniej, bo w 1949 roku, rozpoczęto katalogowanie i inwentaryzowanie w działach Rękopisów, Sztuki i Zbiorów Muzycznych. Wynikało to z zaangażowania pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej w opracowanie zbiorów Gabinetu Sztuki Książnicy Miejskiej. Na dzień 31 grudnia 1949 roku Biblioteka Uniwersytecka posiadała 451 676 wol., w tym opracowanych 171 676 – przy dwudziestu sześciu etatach, ponadto 200 tys. wol. druków zbędnych. Dla porównania: najbardziej zbliżona sytuacyjnie Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi miała 99 261 opracowanych woluminów przy czterdziestu jeden etatach⁵⁰.

Biblioteka Uniwersytecka udostępniała zbiory czytelnikom od początku swego istnienia. Początkowo wykorzystywano zarówno księgozbiór, jak i pomieszczenia Książnicy Miejskiej. Samodzielną pracę czytelnie (główna, czasopism i profesorska) rozpoczęły dopiero po przeprowadzce do nowego lokalu, gdzie początkowo poważnym problemem był brak odpowiedniego wyposażenia. Czytelnia Główna funkcjonowała od godz. 8 do 20, a od 1 lutego 1949 r. także w dni świąteczne – od 10 do 14, przy dyżurach opłacanych z pieniędzy Towarzystwa Przyjaciół Biblioteki UMK. Stosunkowo najmniejszą popularnością cieszyła się czytelnia profesor-

⁴⁹ B. Woźniczka-Paruzel, *Geneza i rozwój katalogu rzeczowego Biblioteki Uniwersyteckiej Mikołaja Kopernika*, [w:] *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, pod red. B. Ryszewskiego, cz. IV, Toruń 1988, s. 50–51; S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki*, s. 14, 22, 25; R. Rzeszotarska, *Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1945–1956*, praca magisterska napisana pod kier. prof. dr. hab. J. Tondela, Toruń 2001 (mps. w zbiorach Instytutu Informacji Naukowej i Bibliologii UMK, Toruń, sygn. D 2001 99), s. 102, 104–105, 108. Szczegółowo na temat działalności M. Dzikowskiego zob. H. Baranowski, *Kustosz Mikołaj Dzikowski*, [w:] *Studia*, cz. IV, s. 11–26.

⁵⁰ S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki*, s. 22, 25.

ska, ponieważ pracownicy naukowcy w większości wypadków preferowali własny warsztat pracy⁵¹.

Pewnych informacji o udostępnianiu i liczbie czytelników dostarcza statystyka biblioteczna. W 1945 roku Biblioteka Uniwersytecka miała 263 czytelników. Z każdym rokiem ich liczba stale rosła (1945 r. – 732, 1947 r. – 952, 1948 r. – 1628, 1949 r. – 1964), by w 1950 roku osiągnąć 2020. Biblioteka odnotowała w 1946 roku 5982 odwiedziny, udostępniono wówczas 7 tysięcy woluminów, w roku następnym 21 912 odwiedzin i 10 290 woluminów, aż do 31 493 odwiedzin i 40 tys. woluminów w 1950 roku. W latach 1945–1950 liczba woluminów wypożyczonych do domu nie przekroczyła 28% udostępnionych pozycji. Wynikało to z charakteru księgozbioru, składającego się często zaledwie z jednego egzemplarza podstawowego opracowania oraz z braku zbioru podręczników⁵².

Od roku 1946 o nabytkach Biblioteki Uniwersyteckiej informował ukazujący się w postaci powielanego maszynopisu „Biuletyn Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu”. Udostępniano go na specjalnych tablicach w gmachu Biblioteki, a także w innych budynkach uniwersyteckich. Roczniki, odbijane na powielaczu, rozsyłane były do wszystkich większych bibliotek w Polsce⁵³. Dwa pierwsze tomy ukazały się w ramach serii *Wydawnictwa Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu* jako pozycje nr 1 i nr 2. Początkowo „Biuletyn” przedstawiał piśmiennictwo zagraniczne i ważniejsze polskie wydawnictwa nabywane przez Bibliotekę, stopniowo jednak – w miarę narastania zbiorów – ograniczono go do najważniejszych pozycji obcych. Przepuszczalnie dlatego od rocznika III: 1948/1949 nastąpiła zmiana tytułu na „Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu. Biuletyn Nabytków”, a w roku 1950 na „Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu. Biuletyn. Najważniejsze Nabytki”. Redakcję wykazów roczników prowadziła dr Maria Dunajówna, której od 1948 roku pomagał Henryk Baranowski. Wśród osób odpowiedzialnych za opracowanie indeksów lub zaangażowanych w proces powielania znaleźli się także Maria Mołdcówna, Jadwiga Lisowska, Stanisław Jarocki, Antoni Baranowski, Jan Kałamarski i Grzegorz Kwieciński⁵⁴.

Formą popularyzacji informacji o nabytkach były także wystawy organizowane przez Bibliotekę. Już w 1948 roku zaprezentowano wystawę „Don Suisse Uniwersytetowi Mikołaja Kopernika”, na której pokazano wydawnictwa naukowe ofiarowane toruńskiej uczelni przez Szwajcarię. W tym samym roku zorganizowano ekspozycję „Radziecka książka naukowa”, a w następnym „Książka czechosłowacka”. W roku 1949 przygotowano jeszcze dwie wystawy: czasopiśmiennictwa i naukowej książki polskiej po wojnie oraz przyjaźni polsko-radzieckiej. Rok 1950 przyniósł trzy duże ekspozycje, w tym jedną z najciekawszych: „Chopiniana w zbiorach Biblioteki”⁵⁵.

Księgozbiory prywatne

Poza bibliotekami warsztatem pracy naukowej były często księgozbiory prywatne. Duża część toruńskiej profesury przywozła w swoim bagażu z Wilna oraz Lwowa książki. Nie były one dotychczas przedmiotem badawczego zaintereso-

⁵¹ Ibidem, s. 23; R. Rzeszotarska, op. cit., s. 121–122, 127.

⁵² A. Bogłowska, *Użytkownicy Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu w czterdziestolecie jej istnienia*, [w:] *Studia*, cz. V, s. 67–68.

⁵³ L. Belzyt, *Prasa codzienna i periodyki w województwie pomorskim w latach 1945–1948*, *Zapiski Historyczne*, 1984, z. 1, s. 113; W. Mincer, *Kronika naukowa*, s. 206; J. Serczyk, *Rok 1948*, s. 88.

⁵⁴ *Biuletyn Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*. Rok 1 – 1946/1947; *Biuletyn Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*. Rok 2 – 1947/1948; *Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu. Biuletyn Nabytków*. R. III – 1948/1949; *Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu. Biuletyn. Najważniejsze Nabytki*. Rok IV – 1950.

⁵⁵ W. Mincer, *Kronika naukowa*, s. 204.

wania, dlatego też nasza wiedza na ich temat jest skromna. Wiadomo jednak, iż ciekawy księgozbiór z zakresu historii literatury polskiej, liczący 2900 woluminów, posiadał prof. Eugeniusz Kucharski; z kolei prof. Kazimierz Hartleb zgromadził biblioteczkę dotyczącą historii kultury. Właścicielem znacznie większego zbioru książek z dziedziny literatury i teatru był prof. Stefan Srebrny. Interesujące zbiory mieli także profesorowie Jan W. Zabłocki (w tym starodruki), Konrad Górski, Karol Górski. Większość tych księgozbiorów trafiła po śmierci ich właścicieli do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej⁵⁶.

Poza profesorami UMK dużymi zbiorami, odznaczającymi się znacznymi walorami zabytkowymi, dysponowali członkowie Towarzystwa Bibliofilów im. Lelewela. Wśród tego grona na uwagę zasługuje przedwojenny wiceprezes Towarzystwa, Marian Sydow. Jego działalność publicystyczna na łamach „Słowa Pomorskiego”, a od 1945 roku „Robotnika Pomorskiego” czy później „Głosu Demokratycznego” i bydgoskiej „Arkony” poświęcona była tematyce Pomorza, a przede wszystkim Toruniowi, jego zabytkom i kulturze. Sydow, namiętny kolekcjoner, posiadał bogaty księgozbiór, liczący w 1936 roku około 2500 woluminów, a książka często była tematem jego felietonów⁵⁷. Równie ciekawą kolekcję posiadał, wspólnie z żoną Janiną Przybyłową, Eugeniusz Przybył, artysta malarz i miłośnik książek. Ich zbiory z początkiem 1951 roku obejmowały 6 tys. pozycji w 7132 woluminach, wśród nich znajdowały się m.in. *Żywy świętych Piotra Skargi* (Kraków 1615), *Biblia brzeska* (Brześć Litewski 1563) i *Biblia w tłumaczeniu Jakuba Wujka* (Kraków 1599). Przybył, współtwórca Konfraterni Artystów, której był wieloletnim skarbnikiem, opracował także godło wydawnicze Towarzystwa Bibliofilów – sylwetkę Joachima Lelewela⁵⁸.

Biblioteki instytucji

Niezależnie od Książnicy Miejskiej i budowanej od 1947 roku publicznej sieci bibliotecznej w Toruniu funkcjonowały biblioteki związane z konkretnymi instytucjami, często nawiązujące do swoich przedwojennych tradycji. Ich stan w 1945 roku przedstawiał się katastrofalnie. Niemożliwe są dokładne ustalenia strat ze względu na brak inwentarzy lub innej dokumentacji bibliotecznej, która także często się nie zachowała. Według zestawień opracowanych przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego wyniosły one około dwudziestu sześciu tysięcy książek. Całkowicie swoje księgozbiory utraciła m.in. Dyrekcja Toruńska Polskich Kolei Państwowych (2860 wol.), I Państwowe Liceum i Gimnazjum im. M. Kopernika (12 800 wol.), II Państwowe Liceum i Gimnazjum im. S. Żeromskiego (4000), Państwowe Pedagogium (5500 wol.)⁵⁹.

Część bibliotek toruńskich odzyskała swe zbiory dzięki odnalezieniu ich w gmachu Książnicy Miejskiej. Stosunkowo najwięcej, bo 66% (ok. 20 tys. tomów), udało się ocalić z **księgozbioru ojców redemptorystów** na Bielanach. Biblioteką, liczącą przed wojną 30 tysięcy tomów z różnych dziedzin wiedzy, opiekował się wielki miłośnik książki ojciec Władysław Szoldrski. Z księgozbioru redemptorystów za-

⁵⁶ H. Baranowski, *Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej*, s. 35–36.

⁵⁷ K. Przybyszewski, *Marian Sydow (1890–1948), regionalista, bibliofil, działacz społeczny*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, pod red. B. Ryszewskiego, t. VII, Toruń 1997, s. 91–92.

⁵⁸ L. Jarzębowski, *Eugeniusz i Janina Przybyłowie*, *Rocznik Toruński*, t. 14: 1979, s. 88, 90–91, 100. Księgozbiór Przybyłównych objął ostatecznie 9132 pozycje spisane w czterech tomach inwentarzy.

⁵⁹ J. Przybyłowa, *Biblioteki Torunia*, *Bibliotekarz*, 1946, nr 10, s. 209; *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945*, pod red. B. Bieńkowskiej, Poznań 2000, s. 277–280.

ginęła jednak znaczna liczba starych druków, czasopism, map i dzieł z zakresu sztuki, historii Pomorza itp.⁶⁰.

W gmachu Książnicy odnaleziono część **Biblioteki Izby Rzemieśniczej**, liczącej około pięciuset książek z zakresu historii i rozwoju rzemiosła. Zbiory te przekazano do nowo powstającego Muzeum i Wzorcowni Instytutu Rzemieśniczego organizowanego przez oddział Izby Rzemieśniczej w Toruniu. Dzięki inicjatywie dyrektora Izby, Cieszyńskiego, skromny ten zasób został przekształcony w bibliotekę naukowo-rzemieśniczą⁶¹.

Za pośrednictwem Książnicy odnaleziono znaczną część zbiorów Biblioteki Wojskowej Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII (Biblioteka DOK VIII) oraz Biblioteki Towarzystwa Wiedzy Wojskowej. **Biblioteka DOK VIII** została założona w 1920 roku w Grudziądzu, w siedzibie ówczesnego Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorza. Z czasem przekształciła się w placówkę wojskowo-naukową, której zadaniem było udostępnianie oficerom publikacji naukowych. Zbiory biblioteki powiększały się stosunkowo szybko dzięki egzemplarzom obowiązkowym przekazywanym przez Wojskowy Instytut Naukowy i Wojskowy Instytut Geograficzny oraz dublety z Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie. W 1922 roku Biblioteka DOK VIII została przeniesiona do Torunia, gdzie podjęła współpracę z **Biblioteką Towarzystwa Wiedzy Wojskowej**, powstałą ze składek oficerów garnizonu toruńskiego. Obie biblioteki mieściły się w jednym pomieszczeniu, początkowo na ul. Fredry, a od 1926 roku obok Kasyna Garnizonowego na ul. Żeglarskiej 10. Biblioteka DOK VIII gromadziła przede wszystkim publikacje dotyczące wojskowości – w 1929 roku 8170 tytułów, Biblioteka Towarzystwa posiadała także literaturę piękną⁶².

Z przedwojennej **Biblioteki Szkoły Podchorążych Artylerii** (Biblioteka SPA) liczącej 12 tysięcy woluminów utracono cały księgozbiór. Biblioteka powstała w 1924 roku przy Oficerskiej Szkole Artylerii i w chwili przemianowania – w sierpniu 1928 roku – tej ostatniej na Szkołę Podchorążych obejmowała już 1905 woluminów. Wraz z objęciem kierownictwa biblioteki w 1930 roku przez kapitana Michała Wieliczko-Wielickiego nastąpił jej systematyczny rozwój. W 1932 roku przyłączono do niej dwie bateryjne biblioteki beletrystyczne, wkrótce zorganizowano czytelnię czasopism, w której udostępniano jedenaście tytułów czasopism lokalnych oraz dzienników i tygodników warszawskich. Ze względu na osobistą przyjaźń Wieliczko-Wielickiego oraz Mocarskiego, Biblioteka SPA utrzymywała bliskie kontakty z Książnicą Miejską⁶³. W 1945 roku pomieszczenia przedwojennej Szkoły Podchorążych zajęła Oficerska Szkoła Artylerii. Nowa szkoła początkowo nie posiadała własnego księgozbioru; regulaminy, instrukcje i inne wydawnictwa przechowywane

⁶⁰ *Losy pewnej biblioteki toruńskiej*, Robotnik Pomorski, 1945, nr 61, s. 3; J. Przybyłowa, *Biblioteki Torunia*, s. 210. W 1961 r., wg relacji naocznego świadka ks. Ludwika Kozłowskiego, przedstawiciele władz komunistycznych wywieźli w nieznanym kierunku 2 ciężarówki wyselekcjonowanych książek. Z pozostałych na miejscu zbiorów cenniejsze pozycje przekazano do klasztoru w Tuchowie. Obecnie w pomieszczeniach dawnej biblioteki znajduje się magazyn nieuporządkowanych dzieł, z których część funkcjonuje jako księgozbiór podręczny (rozmowa telefoniczna z ks. L. Kozłowskim z dnia 25 VI 2002 r.).

⁶¹ J. Przybyłowa, *Biblioteki Torunia*, s. 210; S. *Biblioteka naukowo-rzemieśnicza w Toruniu*, Robotnik Pomorski, 1946, nr 273A, s. 4; *Pierwsze Muzeum Rzemieśnicze na Pomorzu*, ibidem, 1946, nr 280, s. 5.

⁶² J. Przybyłowa, *Biblioteki Torunia*, s. 210; H. Urbańska, *Biblioteka Wojskowa DOK VIII*, [w:] *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*, pod red. S. Wierczyńskiego, Poznań 1929, s. 283–284.

⁶³ *Informator o stratach*, s. 279; A. Zakrzewska, *Historia Biblioteki Szkoły Podchorążych Artylerii w Toruniu*, *Artyleryjskie Zeszyty Popularnonaukowe*, 1985, nr 48, s. 121, 125, 133. W Centralnej Bibliotece Wojskowej zachowało się 8 pozycji, 10 w zbiorach obecnej szkoły.

były w kancelarii wydziału szkolenia, który te materiały również udostępniał. W listopadzie 1945 roku zwrócono się do mieszkańców Torunia z apelem o przekazywanie na rzecz powstającej **Biblioteki Szkoły Artylerii** podręczników szkolnych z zakresu gimnazjum i liceum, powieści, wszelkich publikacji w językach obcych. W efekcie tych starań w listopadzie 1946 roku powstała biblioteka wydziału szkolenia – gromadząca wydawnictwa Ministerstwa Obrony Narodowej, Sztabu Generalnego i Akademii Sztabu Generalnego, a także biblioteka wydziału politycznego – kompletująca literaturę społeczno-polityczną i popularnonaukową. Kierownictwo bibliotek, zajmujących dawne pomieszczenia Biblioteki SPA, sprawował długoletni pracownik szkoły, mjr Stanisław Kujawa⁶⁴.

Spośród bibliotek toruńskich na uwagę zasługuje także przedwojenna Powiatowa Centrala Biblioteczna założona przez Inspektorat Szkolny. Z jej dwutysięcznych zbiorów zniszczeniu uległo 60%. Ocalałe książki przekazano w lutym 1945 roku powstającej z inicjatywy władz szkolnych **Bibliotece Powiatowej**. Biblioteka ta prowadziła wypożyczalnię, z której korzystało przeszło trzysta osób, przede wszystkim nauczycieli. Podstawowym zadaniem Biblioteki Powiatowej było rozsyłanie kompletów książek w teren. Służyły temu punkty biblioteczne, których z końcem 1946 roku funkcjonowało już dwadzieścia dziewięć. W czerwcu 1946 roku dokonano rozdziału biblioteki na Bibliotekę Powiatową i wewnętrzną Inspektoratu Szkolnego. Biblioteka Powiatowa otrzymała wówczas dział beletrystyczny, młodzieżowy i popularnonaukowy. Uruchomiono ją w listopadzie 1946 roku z zasobem liczącym 1450 książek. W 1948 roku jej księgozbiór, powiększony już do 4620 tomów, udostępniano 932 zarejestrowanym czytelnikom⁶⁵.

Swoją działalność po okresie okupacji wznowiła także **Biblioteka Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego**, powstała w 1921 roku z inicjatywy pierwszego kuratora Okręgu, Zygmunta Gąsiorowskiego. Księgozbiór, złożony z podręczników do szkół różnego typu oraz wydawnictw pedagogicznych, został zbudowany z darów oficyn wydawniczych, m.in. Książnicy-Atlas, M. Arcta, „Naszej Księgarni”, Gebethnera i Wolffa; poszerzony o zakupy i dary prywatne, wynosił w 1929 roku 3020 dzieł. Biblioteka przechowywała jako depozyt gimnazjalną Bibliotekę Lubawską, składającą się z 3 tysięcy tytułów, tuż przed wybuchem wojny sama liczyła około 10 tysięcy tomów⁶⁶. Z księgozbioru tego ocalało około dwóch tysięcy książek, które stały się podstawą organizowanej na nowo biblioteki. Pierwsze prace pod kierunkiem Karola Płoskonja podjęto w kwietniu 1945 roku, porządkując zbiory i katalogując je na nowo. W lutym 1946 roku uruchomiono czytelnię dla nauczycieli dysponującą czasopismami i literaturą pedagogiczną. W tymże roku na zbiory biblioteki składało się już około 3500 tomów⁶⁷. W Okręgu Szkolnym Pomorskim, poza odbudową zniszczonego księgozbioru Biblioteki Kuratorium, zakładano także biblioteczki dostosowane do nowych wymogów ideologicznych. W 1948 roku Związek Nauczycielstwa Polskiego rozesłał do swoich oddziałów 175 kompletów publikacji związanych z dominującym wówczas zagadnieniem materializmu dia-

⁶⁴ E. Tomczak, K. Wyszynski, H. Ponichtera, *Oficerska Szkoła Artylerii w Toruniu 1923–1992. Zarys dziejów*, Toruń 1992, s. 360–361; *Spółczesność toruńska*, s. 3.

⁶⁵ *Informator o stratach*, s. 280; A. Staniewicz, *Dorobek Biblioteki Powiatowej*, Bibliotekarz, 1948, nr 3, s. 38–39; M. Dunajówna, *Biblioteka Powiatowa*, ibidem, 1946, nr 10, s. 211.

⁶⁶ W. Jankowski, *Biblioteka Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego*, [w:] *Biblioteki wielkopolskie*, s. 287–288.

⁶⁷ M. Dunajówna, *Okręgowa Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego*, Bibliotekarz, 1946, nr 10, s. 211; *Kronika toruńska*, Robotnik Pomorski, 1946, nr 35, s. 4. W miejscowym „Robotniku Pomorskim” cyfrę tę entuzjastycznie zaakraglono do 4 tys., zob. *4.000 tomów liczy Okręgowa Biblioteka Pedagogiczna*, Robotnik Pomorski, 1946, nr 38, s. 3.

lektycznego. W zestawach tych znalazły się m.in. następujące pozycje: K. Marks, F. Engels, *O materializmie dialektycznym* (b.m.w. 1946); J. Stalin, *O materializmie dialektycznym i historycznym* (Lublin 1946); J. Plechanow, *O materialistycznym pojmowaniu dziejów* (Warszawa 1946)⁶⁸.

W 1945 roku od podstaw założono **Bibliotekę Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego**. Biblioteka znajdowała się w Robotniczym Domu Kultury udostępniając bezpłatnie członkom TUR-u i słuchaczom Uniwersytetu Przedmiotowego około 1200 woluminów. Księgozbiór uzupełniano przez zakupy finansowane z subsydiów Kuratorium, jak również dzięki wydawnictwom nadsyłanym z Warszawy przez Zarząd Główny TUR. Pierwszego września 1947 roku prowadzenie biblioteki powierzono Zygmuntowi Staniewiczowi, z zawodu adwokatowi. Przy bibliotece funkcjonowała czytelnia czasopism, udostępniająca m.in. „Ziemię Pomorską”, „Głos Pomorza”, „Życie Warszawy”, „Rzeczpospolitą”, „Kurier Codzienny”⁶⁹.

Część polskich księgozbiorów ocalała dzięki ofiarności społeczeństwa toruńskiego, nieprzestrzegającego nakazu przekazania bibliotek do składnicy papieru. Przykładem jest biblioteka parafii świętych Piotra i Pawła na Podgórzu przechowana przez okres okupacji przez ludzi z bliskiego otoczenia proboszcza, ks. Polcyna. Organista Marcinkowski wspólnie z Feliksem Tomaszewskim ukryli około 1500 tomów, które po wyzwoleniu stały się podstawą uruchomionej uroczystie 3 maja 1945 roku biblioteki parafialnej⁷⁰.

Prywatne wypożyczalnie

W latach 1945–1950, niezależnie od istniejącej sieci bibliotek publicznych i księgozbiorów udostępnianych przez różnego typu instytucje i towarzystwa, popularną formą rozpowszechniania książki były prywatne wypożyczalnie. Rozkwit tych placówek przypadł na drugą połowę XIX i początek XX wieku. Początkowo wypożyczalnie związane były z księgarniami, dopiero w latach siedemdziesiątych XIX wieku pojawiły się pierwsze placówki samodzielnie funkcjonujące. W okresie okupacji wypożyczalnie prywatne odegrały znaczną rolę w upowszechnianiu polskiej książki naukowej i beletrystycznej. Ich ranga była równie istotna w pierwszych latach po wyzwoleniu, jednak z powodu rozbudowy sieci bibliotek publicznych ich liczba stopniowo malała⁷¹. Nie dysponujemy żadną literaturą poruszającą temat wypożyczalni prywatnych z lat powojennych, w większości wypadków nie przetrwała także żadna dokumentacja. Pewnych informacji dostarczają jedynie anonse prasowe z lat 1945–1950, jak również dane zawarte w archiwaliach, ale ograniczające się tylko do wykazów⁷².

Z toruńskich wypożyczalni okupacji niemieckiej nie przetrwała m.in. Wypożyczalnia Książek Jana Wojciechowskiego (ul. Chełmińska 9) ani pięciotysięczny księgozbiór Marii Kaweckiej⁷³. W 1945 roku powstały nowe instytucje, część z nich

⁶⁸ *Czyn kongresowy nauczycielstwa pomorskiego. 175 rejonów nauczycielskich otrzymuje biblioteki marksistowskie*, Gazeta Toruńska, 1948, nr 9, s. 6.

⁶⁹ *Bierzmy czynny udział w zakładaniu bibliotek TUR-a*, Słowo Pomorskie, 1945, nr 26, s. 2; Archiwum Akt Nowych w Warszawie, 176, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, 27, Woj. bydgoskie, Oddział Toruń, k. 22–23, 34; *TUR. Oddział Toruń. Sprawozdanie za rok 1946*, Toruń 1947, s. 21; *TUR. Oddział Toruń. Sprawozdanie za rok 1947*, Toruń 1948, s. 25–29.

⁷⁰ *Uroczystość poświęcenia i otwarcia biblioteki parafialnej św.św. Piotra i Pawła w Podgórzu*, Nowy Dzień Robotnika, 1945, nr 36, s. 4.

⁷¹ E. Mahrburg, *Prywatne wypożyczalnie książek w Warszawie*, Bibliotekarz, 1982, nr 2, s. 31–32.

⁷² APT, MRN i ZMT, 821, Wykazy zarejestrowanych przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych.

⁷³ *Informator o stratach*, s. 280. Niestety wypożyczalnia Kaweckiej nie figuruje w *Księdze adresowej miasta Torunia* oprac. przez M. Reinkego (Toruń 1936), co utrudnia podanie dokładniejszych danych.

funkcjonowała przy księgarniach. Działalność tego typu prowadziła w Toruniu Księgarnia Naukowa T. Szczęsnego oraz Spółdzielcza Księgarnia Nauczycielska⁷⁴.

Samodzielną wypożyczalnię książek uruchomił w lipcu 1945 roku przybyły z Wilna Andrzej Kiendysz. Pod firmą **Wypożyczalnia Książek „Polonia”** udostępniał beletrystykę, publikacje naukowe, literaturę młodzieżową, a także lektury szkolne. Wypożyczalnia mieściła się przy ul. Łaziennej 17 i działała jeszcze w lutym 1946 roku⁷⁵. Podobną ofertą wydawnictw dysponowała **Biblioteka „Soplicowo”** przy ulicy Most Pauliński, która dodatkowo posiadała czytelnię⁷⁶.

Jedną z najdłużej utrzymujących się prywatnych wypożyczalni była firma **Wandy i Wiesława Załęskich**. Małżonkowie pochodzili z Łodzi, gdzie Załęski pracował w wypożyczalni książek Polskiego Czerwonego Krzyża. W Toruniu znaleźli się w drugiej połowie 1946 roku i już pierwszego grudnia uruchomili własne przedsięwzięcie. Firma mieściła się przy ul. Bydgoskiej 33 w mieszkaniu prywatnym przystosowanym do potrzeb usługowych. Księgozbiór liczył początkowo 657 tomów z 43 abonamentami w 1946 roku, by w dwa lata później osiągnąć stan 1800 woluminów i 330 czytelników. Kierownictwo formalnie spoczywało w rękach Załęskiego, pomyślnie zweryfikowanego przez Związek Księgarzy Polskich. Firma funkcjonowała do września 1950 roku⁷⁷.

*

Wśród bibliotek toruńskich działających w latach 1945–1950 funkcję bibliotek naukowych pełniły Książnica Miejska i Biblioteka Uniwersytecka, udostępniające swoje zbiory przede wszystkim pracownikom naukowym i studentom Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Mieszkańcy miasta korzystali z usług prywatnych wypożyczalni oraz Miejskiej Czytelni Ludowej, działającej od 1947 roku jako Filia nr 1 Książnicy Miejskiej. Wraz z rozwojem publicznej sieci bibliotecznej i likwidacją prywatnych placówek bibliotecznych, Książnica wraz z filiami stała się główną instytucją oferującą mieszkańcom Torunia bezpłatny dostęp do książki. Biblioteki rozbudowując swoje księgozbiory i dostosowując je do nowych warunków w znaczący sposób przyczyniły się do rozwoju miejscowych placówek wydawniczych i księgarskich, dostarczających na toruński rynek publikacje zwarte i wydawnictwa periodyczne.

Summary

The libraries of Toruń in the years 1945–1950

Among the libraries which operated in Torun after The Second World War, the most important role was played by The Public Nicholas Copernicus Provincial and Municipal Library and The University Library, which were academic libraries. City

⁷⁴ Szczegółowo na temat działalności Spółdzielczej Księgarni Nauczycielskiej zob. W. Ciszewska, *Spółdzielcza Księgarnia Nauczycielska w Toruniu w latach 1945–1950*, Folia Thoruniensia, 2002, nr 2–3, s. 71–87.

⁷⁵ APT, MRN i ZMT, 821, Wykazy zarejestrowanych przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych, s. 1; Robotnik Pomorski, 1945, nr 52, s. 4; 1946, nr 29, s. 4.

⁷⁶ Robotnik Pomorski, 1946, nr 329A, s. 6; nr 333A, s. 5.

⁷⁷ Pomorski Dom Książki, Bydgoszcz, Akta osobowe, 2213, Wanda Załęska; 1619, Wiesław Załęski; BN, Archiwum SKP, Spuścizna F. Pieczętkowskiego; Robotnik Pomorski, 1946, nr 329A, s. 6; S. Dipel, *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław 1976, s. 290.

inhabitants used private libraries and People's Reading Room of the City. As a result of liquidation of private library facilities the Municipal Library with branches became main institution that offered free of charge access to books. Apart from public library chain, significant collections were held by the following institutions: Craftsmen Chamber, Working-Class University Society, School Superintendents Office of Pomeranian District.

Zusammenfassung

Thorner Bibliotheken in den Jahren 1945–1950

Unter den in Thorn in den ersten Jahren nach dem II. Weltkrieg tätigen Bibliotheken spielten die Stadtbibliothek und Universitätsbibliothek die wichtigste Rolle. Sie erfüllten die Aufgabe der wissenschaftlichen Bibliotheken. Zur Verfügung der Stadtbürger standen private

Bibliotheken und die Stadtvolksleihbibliothek. Die Auflösung der privaten Bibliotheken hatte zur Folge, dass die Stadtbibliothek zusammen mit ihren Filialen zur Hauptinstitution wurde, die den Stadtbürgern den kostenlosen Zugang zu den Büchern angeboten hat. Neben dem öffentlichen Bibliothekennetz verfügten auch andere Institutionen z.B. Handwerkerkammer, Verein der Arbeiteruniversität, Kuratorium des Pommerischen Schulbezirks über reiche Büchersammlungen